

KUZEY KAFKASYA'DAN ORTADOĞU ÇÖLLERİNE IRAK ÇERKESLERİ: RUSLAR'IN KUZEY KAFKASYALILAR'A UYGULADIĞI SÜRGÜN/ SOYKIRIM'DAN BİR KESİT*

Prof. Dr. Nurgün KOÇ

Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti
Tarihi Anabilim Dalı nurgunkoc@karabuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9064-0789.

ÖZ

Kuzey Kafkasya halkları olarak bilinen Adıge (Çerkes), Çeçen ve Dağıstanlılar, Ruslar'ın istilalarına yaklaşık üç asır direndiler. Mücadeleyi kaybeden Kuzey Kafkasyalılar, Ruslar tarafından vatanlarından sürüldüler. Yaygın olarak Çerkes olarak adlandırılan Kuzey Kafkas halkları Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Yüzbinlerce Çerkes, en hafifi yağma olmak üzere türlü eziyet ve tecavüzlerin yanında Sibiryaya sürülmek, ya da dinlerini değiştirmek gibi tehditleri, aslında ölümün farklı türleri gibi gördüklerinden, Osmanlı Halifesinin topraklarını tercih ettiler. XIX. yüzyılın sonlarında, özellikle 1864 yılında yoğunlaşan sayılara bakıldığında yaklaşık olarak bir milyonun üzerinde Kuzey Kafkas halkı vatanlarından sürülerek Osmanlı Devleti'ne sığındılar. Osmanlı Devleti bu yoğun nüfus hareketi sırasında zaman zaman zorluklarla karşılaşmışsa da gelenlerin yerleştirilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından tutulmuş olan resmi kayıtlardan geçici barınma, iâşe ve iskân ile ilgili gelişmeleri takip etmek mümkün olmaktadır. Kuzey Kafkas halkları, Anadolu ve Rumeli başta olmak üzere o dönemde Osmanlı Devleti'nin elinde olan Şam, Musul gibi vilayetlere de yerleştirilmişlerdir. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonundaki Osmanlı yenilgisi ile beraber Rumeli'ye yerleştirilmiş olan Çerkesler bir kez daha göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılması ve topraklarının parçalanması üzerine Çerkesler de kurulan yeni devletler içerisinde varlıklarını ve kültürlerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Sayıları nispeten Türkiye, Suriye ve Ürdün'deki Çerkesler'e nazaran çok daha az olsa da bugünkü Irak Devleti içinde de Kuzey Kafkasya halkları yer almaktadır. Irak'ta yaşayan Çerkesler'in bölgenin etnik yapısında baskın olan Arap, Kürt ve Türkmen nüfusu içinde eridikleri ve kültürel kimliklerini büyük ölçüde kaybettikleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Çerkes, Osmanlı Devleti, Irak, Sürgün/Soykırım.

IRAQI CIRCASSIANS FROM THE NORTH CAUCASUS TO THE DESERTS OF THE MIDDLE EAST: A SLICE OF THE EXILE/GENOCIDE BY THE RUSSIANS ON THE NORTH CAUCASIANS

ABSTRACT

North Caucasus, known as the Adige (Circassian), Chechen and Dagestanis, resisted the invasions of the Russians for about three centuries. The North Caucasians, who lost the struggle, were driven from their homeland by the Russians. The North Caucasian peoples, commonly called Circassians, took refuge in the Ottoman Empire. Hundreds of thousands of

* Prof. Dr. Nurgün Koç, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, nurgunkoc@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9064-0789.

Circassians preferred the lands of the Ottoman Caliph, seeing threats such as deportation to Siberia or changing their religion, as well as various persecution and rape, the least of which was plunder, as different types of death. At the end of the 19th century, when the numbers intensified, especially in 1864, approximately one million North Caucasian people were exiled from their homeland and took refuge in the Ottoman Empire. Although the Ottoman Empire faced difficulties from time to time during this intense population movement, it made great efforts to settle the immigrants. It is possible to follow the developments related to temporary accommodation, subsistence and settlement, especially from the official records kept by the Ottoman Empire. The peoples of the North Caucasus were also settled in provinces such as Damascus and Mosul, which were in the hands of the Ottoman state at that time, especially in Anatolia and Rumelia. With the Ottoman defeat at the end of the 1877-78 Ottoman-Russian War, the Circassians, who were settled in Rumelia, had to emigrate once again. After the collapse of the Ottoman Empire at the end of the First World War and the disintegration of its lands, the Circassians tried to maintain their existence and culture in the new states established. Although their number is relatively less than the Circassians in Turkey, Syria and Jordan, there are peoples of the North Caucasus within the present Iraqi State. It is understood that the Circassians living in Iraq have dissolved into the Arab, Turkmen and Kurdish populations that are dominant in the ethnic structure of the region and have lost their cultural identity to a large extent.

Keywords: North Caucasus, Circassian, Ottoman Empire, Iraq, Exile/Genocide.

Kuzey Kafkasya'nın Coğrafi ve Etnik Yapısı

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bir berzah oluşturur. Batı kıyılarında Karadeniz memleketleriyle birleşen bu geçit, Boğazlar yoluyla Batı Avrupa medeniyeti ile temas olanak sağlar. Hazar Denizi ise onun Yakın Doğu ve Orta Asya memleketleriyle birleştirir. Başları her zaman karla kaplı Elbrus, Kazbek gibi yükseklikleriyle meşhur dağların bir denizden diğerine uzanan başlıca silsilesi, bölgeyi Kuzey ve Güney (Mavera-yı Kafkasya) olarak ikiye ayırır. Dağlık bir coğrafya olmasına karşın Kafkasya, büyük nehirlerin suladığı geniş ovalara ve yaylalara sahiptir. “Kafkasya'nın tarihi, topografyasıyla tam bir ahenk teşkil etmektedir. Geçit'in siyasi mukadderatı, kendisini yıkayan denizler kadar dalgalıdır. Burada yaşayan milletlerin geçirdikleri kaza ve kader, büyük dağlarla gölgeli derelerin çizgileri kadar inişli ve yokuşludur.”¹

Kuzey Kafkasya'nın en eski yerli halkları Adigeler (Abzahlar-Abedzax, Şapsıgılar, Bjeduğlar, Natukhaçlar-Nathoy, Janeler, Kabardeyler-Kabartay, Besleneyle-Besni, Vubihlar-Ubih, Hatkoılar-Hatikoy, Makhoşlar-Mahoş, Kemirguveyler-Temirgoy); Abhaz-Abazalar; Asetin-Osetler; Karaçay-Balkarlar; Çeçen-İnguşlar; Dağıstanlılar (Avarlar-Andelal, Lezgiler, Gazi Kumuklar-Lak, Darginler)'dir.²

Kuzey Kafkasya'nın otokhton halklarından biri olan “Adige”ler İlkçağlar'da Yunanlılar'ın “*Kherkhetai*” dedikleri Çerkes'lerdir. Azak Denizi ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere yakın olan dağlık bölgede yaşayan Adigeler'in Kafkasya'ya herhangi bir yerden gelip yerleştiklerine dair bir veri olmadığı gibi Kafkasya dışındaki bir halkla akrabalığı da ispatlanamamıştır.³

Çerkesler kendilerine “*hemşehri, hemmillet*” anlamında “Adige” derler. Avrupalılar “*Circassien*”, Türkler ve Ruslar “Çerkes” derler. Kelimenin aslının “*Hati-He*” veya

¹ Mehmet Emin Resulzade, *İnsanlara Hürriyet Kafkasya'nın Özgürlüğü Yolunda*, Derleyenler: Ali Asker-Hümeıra Sümeyye Kahraman- Mübariz Göyüşlü, Haz. Shafıga Babayeıva, Nestor Yayınları, İstanbul 2021, s.22-23.

² Ayrıntılı bilgi için Bkz., İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

³ Hayri Ersoy- Aysun Kamacı, *Çerkes Tarihi*, İstanbul 1992, s.84.

“Hatti-He” olabileceği belirtilmektedir. Çerkesler ile Hatiler’in ayrı milletler olmadıkları yönünde iddialar mevcuttur.⁴

Doğu ile Batı dünyası arasındaki bir geçit niteliğindeki Kafkasya’nın kuzeyi bir bakışta anlaşılacak kadar karmaşık bir etnik ve sosyo-kültürel yapıya sahiptir. Birbirinden farklı dillerin konuşulduğu coğrafya dünyanın en karmaşık bölgelerinden birisidir. Bölgenin en eski yerli halklarından olan Çerkesler “*Büyük Sürgün*” ile tarihin en büyük acılarından birini yaşamışlardır. “*Sonuçları bakımından değerlendirildiğinde Kuzey Kafkasya’nın otokton halklarının yaşadığı bu sürgüne, dünyanın en büyük ulusal trajedilerinden biri olarak, soykırım denilebilir.*”⁵

Kuzey Kafkasya’da Rus İstilas ve Soykırım Girişimi

Moskova Knezliği, Altınorda Devleti’nin yıkılmasının ardından vakit kaybetmeksizin bulunduğu bölgede otorite inşa ederek yayılmacı bir siyaset izlemiş ve sınırlarını hem Sibiryaya hem de Kafkasyaya doğru genişletmeye başlamıştır. Kafkasya, Rusya’nın askeri ve siyasi hedefinin merkezine yerleştiğinde bölge ile ilgili anahtar kelime ‘*kolonizasyon*’ olmuştur. Sürecin başlarından itibaren Rusya’nın Kafkasya’daki ilk muhatapları Kabardey Çerkesleri olmuş, heyetler arasında başlayan diyalog ile Karadeniz’den Hazar Denizi’ne kadar tüm kritik noktalara inşa edilen kaleler ile Rus hakimiyeti bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Ruslar bu kaleler sayesinde yerli halkın birbiriyle olan iletişimini kesmiştir. Kuzeydoğu Kafkasya’nın kolonizasyonunda çeşitli halklar ve sosyal sınıfların temsilcileri etkili olmuştur. Ruslar Kafkasya’nın işgalinde kullanışlı bir işleve sahip olan kolonizatörleri, Rus Kazakları ve Kafkasya’nın yerli halklarından Gürcü ve Ermeniler olurken, kolonize edilen bölge halklarının temsilcileri ise prensler olmuştur. Kafkasya’da Kabardey ve Oset halklarında öne çıkan sınıfsal yapılanma Rusya’nın Kuzeydoğu Kafkasyaya nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. “*Yani Rusya Kafkasyaya sadece Kazaklar yoluyla yerleşmemiş, kolonizasyonda yerli unsurları da kullanmıştır. Çünkü aksinin başarısızlık getireceği Rus yönetimi tarafından görülmüştür.*”⁶

Özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ruslar’ın Kafkasyaya yönelik sistematik yayılma planını devreye soktukları anlaşılmaktadır. Bunda Osmanlı Devleti’nin Rusya karşısındaki üstünlüğünü yitirmeye başlaması da etkili olmuştur. Özellikle Kırım’ın kaybedilmesiyle beraber süreç, Kafkas milletlerinin aleyhine işlemeye başlamış, XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Kuzey Kafkasya halklarının neredeyse tamamı Ruslar tarafından vatanlarından atılmışlardır.⁷

Kafkasya’nın özgürlük mücadelesinde Kuzeydoğu Kafkasya’da başlayan “*gazavat savaşları*” önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. 1829’dan itibaren gazavat savaşları ve İmam Şamil’in liderliğindeki “*müridizm*” hareketi ile gelenen yeni aşamada mücadele birkaç kabilenin direnişi olmaktan çıkıp bütün Kuzey Kafkasya’nın özgürlük mücadelesine dönüşmüştür. Cesareti, politik ve taktik yeteneği ve halkları harekete geçirebilme başarısıyla Şeyh Şamil özgürlük mücadelesinin en kıdemli ve karizmatik lideri olmuştur.⁸

⁴ Kadircan Kafılı, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942, s.31.

⁵ Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 1, Yaz 2006, s.104.

⁶ Didem Çatalkılıç, *Kafkasya’da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı (1552-1832)*, Koyusiyah Yayıncılık, Ankara 2021, s.1, 175-176.

⁷ Nurgün Koç, “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kuzey Kafkasya’da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler ve Türkiye”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı: 27, Kış 2019, s.112-113.

⁸ Aslan, a.g.m., s.117.

Kuzey Kafkasya'nın Çarlık Rusya'sı tarafından ilhaki 1860'lara kadar tam olarak sağlanamamıştır.⁹ Yüzyıl sonunda Kafkas Savaşı tam bir ulusal felakete sonuçlanmış ve Çerkesler'in yüzde doksanı Osmanlı Devleti'ne sürülmüştür. Çerkesler vatan topraklarını kaybetmişlerdir.¹⁰

Ruslar ele geçirdikleri köylerde, halkı göçe zorlamak için her türlü işkenceye başvurmuşlar, evlerini ve samanlıklarını yakmışlardır. *“Çaresiz kalan halk sahillere üşüşerek bir an önce Anadolu kıyılarına ulaşmayı arzu etmekteydiler. Bir gemi, bir kayık, bir balıkçı teknesi bulanlar kendilerini şanslı sayarak Karadeniz'in korkunç fırtınalarına aldırış etmeden denize açılmaktaydılar, çünkü bütün tehlikesine rağmen denize açılmak kurtuluş için bir umut işaretiydi. Geride kalmanın ölüm demek olduğunu herkes bilmekteydi.”*¹¹

Öncesi ve sonrasında da devam eden fakat 1864'te yoğunlaştırılmış olan Kafkasyalıların vatanlarından atılması üzerinden oluşturulan söylem, konjonktürel olarak değişmektedir. Önceleri “göç” ya da “muhaceret” şeklinde adlandırılırken son dönemlerde “sürgün” ve/veya “soykırım” olarak nitelendirilmeye başlanmıştır.¹²

Sürgün sözcüğü insanlık tarihinin en kara sayfalarından biri olan bu olayı anlatmakta son derece yetersiz kalmaktadır. Sürgün, bir devletin sınırları içinde yaşayan bir topluluğun yerini zorla değiştirmesidir. Bu değişime karar veren, uygulayan ve yeni yerleşim alanını belirleyen aynı resmi otoritedir. Bu durum bazı Çerkesler'e 1863-64 yıllarında uygulanmış, Ruslar tarafından Sibirya'ya ve Kuban ırmağının kuzeyine zorla sürülmüşlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'ne gidenlerin durumu farklıdır. Onlar, Rus Çarlığının belirlediği “ölüm” ya da “sürgün” seçeneklerini redderek üçüncü bir seçenek olarak Osmanlı topraklarına “hicret”i seçmişlerdir. Çeşitli araştırmalarda Rus yetkililerin Çerkesler'in Amerikan yerlileri gibi vahşi ve uslanmaz topluluklar oldukları ve imha edilmelerinin bir devlet politikası olarak gerçekleştirildiğine dair bilgilere rastlandığından bu politikanın açıkça “soykırım ve etnik temizlik” amacı ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden soykırımdan kurtulmak amacıyla yüzbinlerce insan hurda gemilerle, batması kesin olan kayıklarla tıka basa kitleler halinde göç etmek zorunda kalmışlardır. Bir soykırım-kesin ölüm tehlikesinin olmadığı durumda bir milyondan fazla insanın vatanını terk etmesi, üstelik göç edenlerin yarısına yakınının çeşitli sebeplerle hayatını kaybettiği gerçeği bilinirken bu yola başvurmalarının mantıkla ve yaşanan gerçeklerle ilgisi yoktur. Osmanlı yöneticileri gelenleri kabul etmemenin onları Rus mezalimine terk etmek anlamına geleceğinden her gelenin ülkeye girişine izin verilmesine özellikle dikkat etmişlerdir. *“Çerkes muhacirlerine ‘memâlik-i mahrûsa'nın kapısının açılmasının sebebi onları soykırımdan kurtarmaktan başka bir şey değildir. Hadisenin tam tanımı; soykırımdan kurtulmak üzere yapılan zorunlu bir hicrettir.”*¹³ Zaten soykırım tanımlamasının oldukça geç tarihlerde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yapıldığını, insanlık tarihinin çeşitli zamanlarında soykırım ve girişimlerinin olduğunu hatırlamak gerekir.¹⁴

⁹ *World Directory of Minorities*, Edited by Minority Rights Group, First published, London 1997, s.302.

¹⁰ G. I. El'chinova- A. H. Makaov vd., “Marriage and Migratory Characteristic of Circassians (Late 20th Century)”, *Russian Journal of Genetics*, C: LII, Sayı: 3, 2016, s.339.

¹¹ Abdullah Saydam, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoglu, Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s.78.

¹² Gülmelek Doğanay, “Hatıralarla Kurulan Bir Toplumsal Kimlik: 21 Mayıs 1864 Sürgünü ve Türkiyeli Çerkesler”, *Turkish Studies*, C: X, Yaz 2015, s.371.

¹³ Saydam, *a.g.e.*, s.106-107.

¹⁴ Göç, zorunlu göç ve soykırım kavramının hukuki tanımları için Bkz., Reyhan Turğut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019, s.19-28.

durumunda kalmıştır. Rusya, bu tarihte göç eden Çeçenler'in en fazla Erzincan ve Diyarbakır civarına yerleştirilmelerini kabul edeceğini bildirmişti.²⁰

Osmanlı Devleti tarafından muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Salgın hastalıklar, muhacirlerin hava koşullarına uyum sağlayamamaları ya da yerleştirildikleri bölgede yerli halkla yaşanan çeşitli problemler dolayısıyla Osmanlı toprakları üzerinde iç göçün aralıklarla devam ettiği resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin; 1888 yılında iskan edilmek üzere sevk edildikleri Suriye ve Yemen taraflarının hava ve suyunu uyum sağlayamadıkları belirtilen üç yüz haneden ibaret Çerkes muhacirlerinin İzmit Sancağı'na gönderilmesi talep edilmiştir.²¹ Musul Kafkas Göçleri Komisyonu Reisi tarafından Hazine-i Hâssa Nezâret-i Celîlesi'ne 21 Şubat 1888'de gönderilen yazıda Zor Sancağı'na bağlı Re'sûlayn Kazâsı'nda bulunan Çeçen muhâcirlerden bazılarının boş olan emlak-i hümâyûn arazilerinde iskân edilmeleri için izin istenmiştir.²² Dağıstan'dan hicret ederek Re'sûlayn Kazâsı'nda iskân edilmiş bulunan muhâcirlerin, bölgenin havasıyla uyum sağlayamayarak pek çoğunun dağıldığı ve kalanların da hastalıklarla mücadele hâlinde olmaları üzerine Musul Vilâyeti'nde emlak-ı hümâyûn arazilerinde iskân edilmeleri hakkında yapılan mürâcaatın kabul olunduğu, 22 Şubat 1888'de bildirilmiştir.²³

Samsun İskelesine ulaşıp oradan Tokat ve Zile taraflarına yerleştirilen 260 hane Kabardey (Kabartay) muhaciri, kendilerine yevmiye dahi verilmediğinden şikâyet ederek Kars sancağında yer alan Soğanlı Dağı civarında iskân edilmelerini istemişler fakat Kabartaylar'ın bu talebi Rus baskısından dolayı Soğanlı Dağının sınıra yakın olması gerekçesiyle Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmiş, Harput Vilayetine gitmeleri daha uygun görülmüştür. Nihayet Harput Mutasarrıfı tarafından Diyarbakır, Musul ve Süleymaniye taraflarının daha uygun olduğu bildirilmiştir. Sivas Uzunyayla'daki Kabartaylar da aynı şekilde talepte bulunmuşlardır.²⁴

Osmanlı Devleti'nin Suriye, Halep ve Beyrut vilayetleri; Musul vilayetinin bir kısmı; Kudüs ve Lübnan sancakları gibi geniş bir alana yerleştirilmeleri bu coğrafyanın Rusya'ya uzaklığı dolayısıyla da tercih edilmiştir. Bu geniş coğrafyada Çerkes ve diğer Kafkas muhacirleri Suriye, Yemen, Ürdün, Suriye vilayeti dâhilinde Kunaytara, Zerfa, Mansure karyesi, Hayfa/Gaybe karyesi, Salat kazası, Aclun kazası, Humus/Aynzat kazası, Telamri, Aynzivan karyeleri ve Amman Vadiülyesar mevkillerine iskân edilmişlerdir. Çerkesler ilk önce kendilerine gösterilen yerlere yerleştilerse de sonraları '*yaban ellerde*' ikamet etmek yerine daha önce gelmiş olan soydaş ve akrabalarının yanına gitmek istediler. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından siyasi açıdan devlete karşı herhangi bir güç oluşturabileceği endişesi taşısı da genellikle bu talepler geri çevrilmemiş, insani tutum sergilenmiştir. Örneğin, 9 Şevval 1295/ 6 Eylül 1878'de Kunaytara'da yerleşik 700 nefer Çerkes göçmeni Suriye'de bulunan akrabalarının yanına gitmek taleplerini bildirmişlerdir. Bu oldukça büyük bir grup olsa da talebe olumlu yanıt verilerek, Çerkesler'in Beyrut İskelesi'ne nakilleri için Selanik Vilâyetinden bir vapur tahsis edilmiştir. Yapılan mukavele gereği nakliyyeye tahsis edilen vapurun peşin 400 lira ücretinin

²⁰ Saydam, a.g.e., s.96.

²¹ BOA, DH.MKT-1325-23.

²² *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 121, İstanbul 2012, s.86.

²³ *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 122, İstanbul 2012, s.316.

²⁴ Jülide Akyüz Orat- Mustafa Tanrıverdi, "Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk", *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s.233-234.

Halep hazinesince ödenmesi hususuna dair Muhacir Komisyonu tarafından bir tezkire gönderilmiştir.²⁵ Halep bölgesine yerleştirilen Çerkesler'in önceki gerekçelere ek olarak bölgede artan Arap milliyetçiliğine karşın Türk- Müslüman unsuru güçlendirme çabası ve Hac yolu güzergahının korunması şeklinde ifade edilebilir.²⁶

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki 93 Harbi (1877-78) Çerkesler açısından kutsal bir misyonu da ifade etmiş, Kafkasya'da kaybettikleri yakınlarının intikamını almak isteyen Çerkesler özellikle Rumeli'de ve Kafkas Cephesinde gönüllü olarak savaşmışlardır.²⁷ Savaşın Osmanlılar'ın yenilgisiyle sonuçlanması Çerkesler için yeni bir felaketi daha getirmiştir. Evlerini tekrar terk etmek mecburiyetinde kalan Çerkesler bu süreçte de açlık, soğuk, hastalık gibi sebeplerle büyük kayıplara uğramışlardır. Balkanlar'dan diğer Türk ve Müslüman halk gibi göç eden Çerkesler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine ve Ortadoğu coğrafyasına yerleştirilmişlerdir.²⁸

Kuzey Kafkas halklarının iskanı Osmanlı Devleti için bir süre önemli zorluklara yol açmışsa da uzun vadede hem ekonomik hem de siyasi pek çok kazanımı da beraberinde getirmiştir. Göçlerin yoğunlaştığı 1885 ve 1912 yılları arasındaki Osmanlı Devleti'nde üretim ve özellikle zirai üretimde büyük artış görülmüştür. Göçmenler boş, harap ve verimsiz alanlara yerleştirilerek buraları şenlendirilmiş, büyük çiftlik sisteminden küçük mülkiyete dayalı köy sistemine geçilmiştir. Osmanlı Devleti Çerkes göçmenler sayesinde demografik anlamda da kazanımlar elde etmiş, kaybedilen topraklarla birlikte azalan nüfus göçmenlerle dengelenmiştir. Savaşçı toplumlardan olan bu insanlardan orduda yararlanmışlardır. Ayrıca kendilerini anavatanlarından zorla çıkaran Rusya'ya karşı düşmanlıkları bitmediğinden ona karşı her zaman tetikte insanlar olarak Osmanlı toplumundaki Rusya'ya yönelik hassasiyeti canlı tutmuşlardır. Bu hassasiyet Çarlık Rusya'dan sonra kurulan Sovyetler Birliği için de aynı şekilde devam etmiştir.²⁹

Göçmenlerin ve yerleşik hayata geçenlerin resmi istatistiklere kısa sürede yansıtılmamasının nedenleri arasında bir kısmının yerleşmede kararsız olmaları, yerleşik nüfusla çelişmeleri vb. yanında vergi ödemeye ve askerliğe hemen başlamamış olmaları gösterilebilir. Göçmenlerin üretken işlere başlatılmasıyla birlikte kayıt tutulmalarına başlanmış fakat bu durum bir hayli gecikmiştir. Osmanlı yönetimi pek çok Çerkes göçmeni orduya ve güvenlik birimlerine almıştı. Örneğin şehirlerdeki zaptiyelerin çoğu Çerkes'ti. Fakat kayıtlar tam olarak tutulmuyordu. Osmanlı Devleti'nde Selahaddin Bey yeni gelen göçmen Çerkesler'in sayısını 1.008.000 olarak tahmin etmişti. Selahaddin Bey, Avrupa'ya 595.000, Anadolu'ya ise 413.000 Çerkes'in yerleşmiş olduğunu iddia etmiştir. (La Turquie à l'Exposition, 5. Bölüm) Karpas, bu tahminin yeni göçmen Çerkes nüfusuna dair en doğru yapılan ilk tahmin olduğunu söyleyerek Çerkesler'den söz eden az sayıdaki Avrupalının göçmen sayısını 200.000 olarak tahmin etmelerini bu göçün boyutu ile ilgili bilgisizliklerinin bir göstergesi saymıştır.³⁰

²⁵ Jülide Akyüz Orat -Nebahat Oran Arslan, "Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri", *a.g.e.*, s.486-487.

²⁶ Habibe Polat, *Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2019, s.201-202.

²⁷ Elbruz Aksoy, *Benim Adım 1864*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2018, s.28.

²⁸ Cemile Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı: 8, 2016, s.2812.

²⁹ Tuncay Düzenli, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s.111.

³⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.87-88.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Balkanlarda Müslüman nüfusu toplam nüfusun %35'ini oluştururken ikinci yarısında bu oranın en az %43'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu artış az sayıda doğum oranındaki artışa bağlı olsa da çoğunlukla Kırım ve Kafkas Müslümanlarının büyük göçü ile ilgilidir. 1853-1878 yılları arasındaki göçlerle Balkanlardaki nüfus Müslümanların lehine artsa da yüzyılın son çeyreğinde neredeyse bütün Çerkesler de dahil olmak üzere Balkanlardan Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar. “Böylelikle bu göç, geniş kapsamlı toplumsal ve siyasi sonuçları olan bir kültürler arası etkileşim, asimilasyon ve entegrasyon sürecini harekete geçirmiş oldu.” Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan Anadolu'ya ve oradan da Suriye ve Irak'a kadar yer değiştiren Müslüman göçmenlerin sayısı 1908'e gelindiğinde 5 milyon civarındaydı. Osmanlı topraklarında bu hareketlilikle birlikte 1878'den itibaren imparatorluğun ağırlıklı olarak bir Müslüman devlete dönüşmesine yol açmıştır. 1880'de Anadolu'nun Müslüman nüfusu %80'i bulmuştu. Bu oran bundan sonra da artarak devam etmiştir.³¹

Kuzey Kafkasyalılar'ın Irak'ta İskânı ve Günümüzdeki Durumları

Kafkasya'nın kuzeybatı kesiminin yerli halkı olan Çerkesler, 1864'te Ruslar'ın Çerkesya'yı işgal etmesinin ardından Irak'ı da içeren Osmanlı topraklarına sürüldüler.³² Irak'taki Kafkas kabilelerinden Çeçenler, Dağıstanlılar ve Çerkesler 1864 yılında Çarlık Rusyası tarafından anavatanlarından kovularak Osmanlı yönetimi tarafından bugünkü Türkiye, Ürdün, Suriye ve Irak topraklarına yerleştirilmişlerdir.³³

İstanbul'da Babıali tarafından göçmenleri kabul etmek ve çıkan sorunları çözmek amacıyla 1869'da bir Mülteci Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon tıpkı Polonya, Bohemya, Macaristan'dan gelen mülteciler gibi Kafkasya ve Kırım'dan göç edenler, Anadolu'ya ve daha geniş coğrafyaya sahip olan Suriye (Şam) vilayetine yerleştirilmişlerdir. Milyonlarca mülteci ülke içi yardım ve beslenme, giydirme ve barınma gibi temel ihtiyaçlar için Komisyon tarafından şehirlere ve daha küçük yerleşim birimlerine gönderilerek köylere yerleştirilmeleri teşvik edilmiştir. Mülteci Komisyonunun çalışmaları emsal teşkil etmesi açısından son derece önemliydi. Gözaltı veya gözaltı kampları yoktu; sabit bir yerde temel acil yardım sağlamaya çalışmak yerine yerel toplulukları bu insanlık akışına yardımcı olmaya ve misafirperverlik sağlamaya yöneltmiş ve böylece Müslüman “kardeş”liği teşvik edilmiştir.³⁴

Irak ve Suriye'ye gönderilen sürgünlere yerli halkın yaklaşımı çağdaş uluslararası kavramın dışında ve insani nitelikte olmuştur. Bu yaklaşım Osmanlı'nın son döneminin tarihsel bağlamı ve Arap vilayetlerine çok geniş bir alana yayılmış millet toplulukları sistemi ile etkileşimin sonucudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve savaş yıllarında İngiliz ve Fransız mandasının yeni sömürgeci dayatması ile, zorunlu ve gönüllü göç, bölgeyi baştan sona geniş ölçekli aile, soy ve kabile ağları oluşturarak karakterize etmiştir. Konukseverlik ve sığınak kavramları, hükümet kararnamesiyle değil, birey ve topluluk düzeyinde karşılık bulacak kavramlardır. Kaçış ve sürgün, doğaları gereği tehlikeli ve güvensiz olsalar da kamu bilincinde

³¹ a.g.e., s.152-153.

³² 15 UNHCR Refworld, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples – Iraq: Overview, April 2008, URL, retrieved 21 April 2010, http://www.unhcr.org/refworld/topic_463af2212,49709c792,3ae6ad7d2c,0.html, Akt., Mumtaz Lalani, “Still Targeted: Continued Persecution of Iraq's Minorities”, *Report*, Minority Rights Group International 2010, s.6.

³³ Bayar Mustafa Sevdeen- Thomas Schmidinger, *Beyond ISIS: History and Future of Religious Minorities in Iraq*, Transnational Press, London 2019, s.18.

³⁴ Dawn Chatty, “Guests and Hosts Arab Hospitality Underpins a Humane Approach to Asylum Policy”, *Caroreview*, Sayı: 9, 2013, s.80.

kolaylaştırılmıştır. Misafirperverlik verilmesi sadece bir kamu malı olarak değil, aynı zamanda ev sahibinin itibarını artıran bir eylem olarak da görülüyordu. Böylece, konukseverliğin bir yönü olarak sığınma, bireysel vatandaş için olduğu kadar toplumsal kolektif için de bir gereklilik haline gelmiştir. Bu sosyal ve etik normlar, Orta Doğu'da kendi kendine yerleşme ve yerel topluluk barındırma başarısının temelini oluşturmaktadır ve Kuzey Kafkasyalı sürgünler için de benzer normlar işletilmiştir.³⁵

Irak'a yerleştirilen Çerkesler'in sayısı hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. İlk yerleştirmeler sonrasında da durum diğer bölgelere göre daha belirsiz durumdadır çünkü XX. yüzyıl boyunca Irak'taki Çeçen, Dağıstanlı ve Çerkesler'in sorunları ele alınmadığından nüfusa dair sağlam kayıtlar tutulmamıştır. Çerkesler'in dağınık biçimde özellikle Irak'ın en uç kuzeybatı sınırı olan Fishabur bölgesinden itibaren Musul'dan geçip Irak'ın ortasına inen bir hat üzerinde yaşadıkları ve bu bölgenin aynı zamanda Türkmen bölgesi olduğu görülmektedir. Irak'ta yaşayan Çerkesler'in kendilerine Türkmenler'i daha yakın göreberek onlarla birlikte varlıklarını sürdürdükleri söylenebilir. Bu yüzden Iraklılar Çerkesler'i Türk ya da Türkmen olarak adlandırmaktadırlar. Irak'taki Kuzey Kafkasyalıların yüzde 75'ini Çeçenler meydana getirmektedir. Önceleri Tikrit'in karşısına, Dicle Nehri'nin sol tarafına yerleşen Çeçenler, daha sonra diğer bölgelere geçmişler, Bağdat'a kadar inen Çeçenler bir mahalle etrafında toplanmışlardır. Bağdat'ta Çeçenler'in ikamet ettiği mahalle günümüzde bile Çeçen Mahallesi olarak anılmaktadır. Çeçenler üst düzey yönetimde de bulunmuşlardı. Örneğin 1911'de Bağdat Valiliği'ni vekâleten yürüten Yusuf Akay'ın Çerkes olduğu bilinmektedir. Bağdat'ta tanınmış bir Çerkes ailesinin mensubu olan Ekrem Fehmi, Irak'ta krallık döneminde Milli Eğitim Müdürlüğü görevini yürütmüştür.³⁶

Gerek iç gerekse dış göçler sayesinde Irak'ın demografik yapısı³⁷ değişmiştir. Çerkesler ile Ruslar arasındaki savaşlar sonunda 1860'lardan itibaren gerçekleşen Çerkes sürgününde Irak'a göç eden Çerkes, Dağıstanlı ve Çeçenler'in sayısının 30.000 ile 50.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.³⁸ Günümüzde Çerkesler'in Irak'taki sayılarının 2.000'den fazla olmadığı belirtilmektedir.³⁹ Rakamlar arasında büyük uyumsuzluklar Iraklı Kuzey Kafkas halklarına ait sağlıklı nüfus verilerinin olmamasıyla ilgilidir.

Çerkes kökenli 1.890 ailenin ortalama 5'er kişiden oluştuğu varsayımına dayanılarak, Irak'ta toplam Çerkes nüfusunun 10 bin kişi civarında olduğuna dair tahminler yürütülmektedir. Irak'ta yaşayan Çerkes nüfusuna dair Irak'ta yapılan bazı yayınlarda farklı rakamlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin *'El-İtticah El-Akhar / Diğer Taraf'* Gazetesi'nin 21 Ağustos 2004 tarihli 183. sayısında Hasan Şruh imzalı

³⁵Chatty, "The Duty to be Generous (Karam): Alternatives to Rights-based Asylum in the Middle East", *Journal of the British Academy*, Sayı: 5, 2017, s.196.

³⁶ *Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler)*, Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.9.

³⁷ 1987 yılına ait olan ve daha sonrasına ait güvenilir kayıtlara ulaşılamadığı ifade edilen resmi verilere göre Irak'taki etnik grupların oranı Arap %75-80, Kürt %15-20, diğer %5 (Türkmen, Yezidi, Şabak, Kaka'i, bedevi, Roman, Asur, Çerkes, Sabaeen-Mandaean, Farsi) şeklindedir. Dinler: Müslüman (resmi) %95-98 (Şii %64-69, Sünni %29-34), Hristiyan %1 (Katolik, Ortodoks, Protestan, Doğu Süryani Kilisesi), diğer %1-4. Diller: Arapça (resmi), Kürtçe (resmi), Türkmençe (Türk lehçesi), Süryanice (Neo-Aramice) ve Ermenice, bu dillerin anadili olarak konuşulduğu bölgelerde resmi dildir, Bkz., William K. Warda- Hamed S.A. al-Maffraji vd., *Respond Working Papers Global Migration: Consequences and Responses, Iraq – Country Report Legal & Policy Framework of Migration Governance*, 06 May 2018, s.18.

³⁸ a.g.e., s.16.

³⁹ 16 Chapman, C. and Taneja, P., *Uncertain Refuge, Dangerous Return: Iraq's Uprooted Minorities*, London, MRG, 2009, URL, retrieved 17 May 2010, <http://www.minorityrights.org/8132/reports/uncertain-refuge-dangerous-return-iraqsuprooted-minorities.html>, Akt., Lalani, gös.yer.

“*Adige Evi Bağdat Cehenneminde Kaynıyor*” başlıklı yazıda, sadece Bağdat’ta 30.000’den fazla Adige ailenin varlığına işaret edilmişse de belirtilen rakamın kaynakları teyit edilememiştir. Bunun gibi Süleymaniye’nin Berzenci bölgesinde, 5 Çeçen Köyü’ne dağılmış ve sayısı bini geçen Adige bulunduğu iddia edilmiş fakat bu köylere ilişkin net bilgi elde edilemediği belirtilmiştir. Duhok’ta Adige köyü vardır. Zaho’da Adige (Kabardey) kökenli İmam Abdül Muhsin Han’ın türbesi bulunmaktadır. Musul’da da “*Abzah*” adlı bir köy mevcuttur. Birbirinden uzak ve farklı yerlerde yaşayan Çerkesler’in ekseriyetle asker oldukları ya da devlet kurumlarında çalıştıkları aralarında doktor, mühendis, gazeteci ve yöneticilerin çoğunluğu oluşturduğu bilinmektedir.⁴⁰

Kuzey Kafkasya’dan sürgün ile Irak’a yerleşenler kendi gelenek ve göreneklerini devam ettirirken Irak’ta yerleştikleri bölgelerde yaşayan halkların gelenek ve göreneklerinden de etkilenmişlerdir. Irak’taki Çerkesler, gerek dini gerekse özel toplumsal günlerde, Kuzey Kafkasya gelenek ve göreneklerini yerine getirmeye özen göstermektedirler. Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler görünüş itibarıyla Araplar’a uyum sağlamışlardır. Benzer durum, diğer Kürt ve Türkmen bölgelerinde yaşayan Çerkesler için de geçerlidir. Bu bölgelerde inanç ve geleneklerden de etkilenilmiştir. Diğer yandan kökene bağlılığı korunması, kendilerine ait geleneklerin sürdürülmesi aşamasında “*Adige Kanunları*” olarak bilinen “*Khabze*”ye bağlılığa önem verilmektedir. Yemek kültürünün korunması Çerkes mutfağına özgü yemekler olan Hıltmış, Kilmiş, Kırzınış, Mehlebiye, Şipsi Pasta ve Haluj gibi çeşitli yemeklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla sağlanmaktadır. Dil konusuna gelindiğinde ise durumun parlak olmadığı, çok az sayıda kalmış olan yaşlının anadilini (Çeçence, Lezgice, Adigece) ve lehçeleri aile içinde konuştuğu belirtilmektedir. Genç neslin ise anadilini kullanma konusunda istekli olmaması dolayısıyla unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştır. Kuzey Kafkas halkların Irak’ta dillerini tamamen unutmaları asimilasyon olasılığını büyük ölçüde arttıracaktır.⁴¹

Çerkesler’in Irak tarihinin farklı aşamalarında önemli rol oynadığı konusunda görüş birliği söz konusudur. Ayrıca Rafideyn topraklarına (Dicle ve Fırat Nehirlerinin arası) ruhen ve manen mensup olma ve sadakat duygularından hareketle, XX. yüzyılın başlarında, başta Irak Ordusu olmak üzere birçok siyasi ve askeri kurumda esas teşkil eden katkılar sunmuşlardır. Irak’ta önemli işler başarmış Dağıstanlı, Çeçen ve Adige şahsiyetlere bakıldığında, subay ve komutanların büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. “*Çerkeslerin maddi durumu genel olarak orta veya iyi düzeydedir. Ancak, güvenlik açısından özellikle de Şii milisleri tarafından tehdide maruz kalmaktadır. Örneğin, Diyala bölgesinde bir Çerkes köyü tamamen yakılmış ve yaklaşık 25 aile sürgün edilmiştir. Saddam Hüseyin rejiminin baskısının yanında 2003’ten sonra çoğunluk toplulukların yerelde elde ettikleri güçle ve kontrolle birlikte Çerkeslere yönelik baskı politikaları uyguladıkları bilinmektedir. Böyle bir durum içinde Çerkes azınlık olarak Irak içinde etnik kimliği muhafaza etmek ve varlıklarını devam ettirmeye çalışmaktadır.*”⁴²

Kuzey Kafkas halkları, etnik, dini veya diğer gerekçelerle kasıtlı şiddet görmediklerini fakat tartışmalı bölgelerde ve Arap ve Kürt güvenlik güçleri arasında şiddetli çatımlar görülen özellikle Musul, Kerkük, Tuzhurmatu’da güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kaldıklarını bildirmişlerdir. Bazı Dağıstanlılar, Çeçenler ve Adigeler dahil olmak üzere, özellikle Sünni Çerkesler’in Şii milisler ve diğer gruplar tarafından hedef alındığı bilinmektedir. 2003’ten sonra iç savaş sırasında şiddet pek çok Çerkes’i yerinden etmiştir. Kafkasyalıları’a yönelik son yıllarda rapor

⁴⁰ *Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler)*, Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.10, 15.

⁴¹ *a.g.e.*, s.15.

⁴² *a.g.e.*, s.15- 17.

edilmiş yeni hiçbir yerinden etme olayı bulunmasa da, 2003 yılından sonra birçok Çerkes ailenin yerinden edildiği bildirilmektedir. Yerinden edilen aileler çoğunlukla Bağdat'ta şiddetin zirve yaptığı 2007 senesinde Hamdaniye alanı dışına itilmişlerdir. Anekdot raporlar yerlerinden edilmiş Çerkes ailelerin ya evlerine döndüğünü ya da çevredeki toplulukların içine yerleşmiş olduklarını bildirmişlerdir.⁴³

Genel olarak ifade etmek gerekirse Irak'ta Kafkas halkları sayıları çok az olduğu için Arap, Kürt ve Türkmen toplulukları arasında kaybolmuşlardır.⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden bu yana Çerkesler, Irak toplumu içinde giderek zayıflamışlardır. Saddam Hüseyin rejimi sırasında gözden düşmeleri zulme dönüşmüştür. Çünkü geçmiş hükümetin uzantısı sayılarak merkezi otoriteye tehdit olmakla suçlanmışlardır. Sonuç olarak, rejimin baskısından kurtulmak amacıyla Çerkesler, yerel dilleri ve gelenekleri benimseyerek Irak toplumu içinde asimile oldular. Varlıklarını devam ettirebilmek için "Araplaştırma", "Kürtleştirme" ve "Türkmenleştirme"ye maruz kaldılar. Kuzey Kafkasya diasporası Irak'ın eritme potansiyelinin bir parçası olmasına rağmen, şu anda Çerkesler, Çeçenler ve Dağıstanlılar Irak Anayasasına göre resmi olarak etnik azınlık olarak tanınmamakta ve Irak Parlamentosu içinde ihtiyaç ve taleplerini temsil edebilecek bir üyeleri bulunmamaktadır. Kuzey Kafkasya kabileleri onlarca yıldır Saddam Hüseyin rejimi altındaki baskıdan etkilenmiş ve durum ABD tarafından dayatılan Şii hükümetiyle de değişmemiş ve 2014'te İslâm Devletinin yükselişinden sonra daha da kötüleşmiştir. İslâm Devleti; uluslararası koalisyon ve Kürt peşmergeleri ve Irak askeri güçlerinin işbirliğiyle neredeyse tamamen yenildiyse de azınlıkların durumu iyileşmemiştir.⁴⁵

Ne yazık ki, mevcut siyasi ve güvenlik durumu Irak'ta, Bağdat ve Erbil arasında Kürt özerkliği ve İran ve Suudi Arabistan'ın jeopolitik etkisi bölgesel dengeler üzerinde önemli sonuçlar doğurmaktadır. Çerkes topluluğu ve "Çerkesler" olarak adlandırılabilirler diğer Kuzey Kafkas kabileleriyle akraba olanlar Çeçenler ve Dağıstanlılar'ın temsil edilmesi için etnik bir azınlık olarak tanınmasına şiddetle ihtiyacı vardır. Kürt referandumunun ardından Irak Hükümeti, herhangi bir özerklik ve bağımsızlık girişimini engellemek için azınlıklar üzerindeki kontrolünü güçlendirdiğinden, Çerkes topluluğunun resmi olarak tanınması zorlaşmıştır.⁴⁶

Sözü edilen koşullarda 2003 sonrası yeniden şekillenen Irak'ta Çerkesler de kimliklerini yeniden tanımlama ve tanıtmaya gayreti içine girerek bu amaçla örgütlü bir yapı meydana getirmişlerdir. 2004 yılında Çeçenler, Dağıstanlılar ve Adigeler'i tek bir çatı altında bir araya getirmek için 'sıkı tutunma' anlamına gelen "El-Tadamun" Derneğini kurmuşlardır. Merkezi Kerkük'te olan derneğin Bağdat, Musul, Tikrit, Diyala ve Anbar gibi illerde de temsilcilikleri vardır. Dernek üyelerinin önemli kısmı Kerkük ile Bağdat'tandır. El-Tadamun Derneği üyeleri arasında kadınların oranı yaklaşık %30, gençlerin oranı yaklaşık %40'tır. 400'e yakın üyesi bulunan dernek üyelerinin çoğu lisans ile ön lisans mezunudur. Devlet dairelerinde çalışan memurlar, doktor, mühendis, öğretmen, tüccar ve serbest meslek sahibi olan üyeler de yer almaktadır.⁴⁷

⁴³ İbrahim, Abdülazim, Mukayeseli Hukukta Azınlık Hakları/2005 Irak Anayasası Örneği, Adalet yayınevi, Ankara, 2022, s.137,140.

⁴⁴ Sevdeen- Schmidinger, *gös.yer.*

⁴⁵ Giuliano Bifolchi, "The Fate of the Circassian Community in Iraq between the Struggle for Survival and Formal Recognition", *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, C: XXIV, Sayı: 2, Şubat 2019, s.83-85.

⁴⁶ Bifolchi, *a.g.m.*, s.86.

⁴⁷ Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012, s.18.

SONUÇ

Türkiye'nin özellikle son iki yüzyılında göç olgusu dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi de uluslararası göç hareketleriyle iç içedir. *"Bu tarihin erken dönemi ulus-devlet yaratma süreci içinde daha türdeş bir toplumun yaratılması yönünde çabalara tanıklık etmiştir. Bu çerçevede yeni kurulan ulus-devletin sınırları içindeki gayri-Müslim nüfusun dışarıya göçü sağlanmıştır, ayrıca buna paralel olarak bu sınırların dışında komşu bölgelerde kalan Müslüman ve Türk nüfusların ülkeye göçü desteklenmiştir. Yirminci yüzyıl başında, İmparatorluğun çöküşünden bu yüzyılın ortasına kadar Türkiye toprakları üç milyona yakın gayri-Müslim nüfusu göçle kaybederken, yaklaşık iki milyon kadar Türk ve Müslüman nüfusu da yine göçle kazanmıştır. Bu dönemde uluslararası göç İmparatorluk sonrasında azalan ülke nüfusunun arttırılması için bir araç olarak da kullanılmıştır. Böylece bu erken dönemden başlayarak uluslararası göçün bir yandan siyasal, bir yandan ekonomik bir değişken olarak ülkedeki farklı siyaset ve siyasa üretme alanlarının önemli bir bileşeni olduğu görülmüştür. Bu dönem açık şekilde uluslararası göçün ulus-devlet merkezli bir anlayışla kurgulandığı yılları içermektedir."*⁴⁸

Rusya'nın istilacı bir politika izlemeye başlamasıyla birlikte karşısına çıkan en önemli set Kafkas Dağları ve kadim halkı Çerkesler olmuşsa da; gerek nüfus gerekse askeri teçhizat üstünlüğünün Rusya'da olması, Osmanlılar'ın kimi zaman siyasi öngörüsüzlükle Ruslar karşısında Çerkesler'e gereken desteği tam ve zamanında vermemesi, Osmanlılar'ın da Ruslar karşısında üstünlüklerini kaybetmesiyle durumun daha da kötüleşmesi, Kafkasya'nın Avrupa'ya "uzak" sayılarak bu mesele ile ilgilenmemeleri, savaşta bile hukuk gözeten Kafkas halklarının bu tavrına karşın Ruslar'ın tüm barbarlıkları sergileyerek Kafkasya'yı istila etmek için ormanları bile yakmaktan çekinmemesi, bütün bunların yanında Kafkas halklarının milli kimlik inşasının eksikliğinin göstergesi sayılabilecek bir tutumla Ruslar'a karşı savaşta – Şeyh Şamil dönemi kısmen hariç olmak üzere- birlikte hareket edememeleri, üstelik bazı Kafkas Prenslüklerinin Rusya ile anlaşarak Rus istilasına fırsat sunmaları gibi pek çok nedene bağlı olarak Kuzey Kafkas halkları, Ruslar karşısında mücadeleyi kaybetmişlerdir.

Kuzey Kafkasya'yı istila etmek için her türlü yönteme başvuran Ruslar, evleri, köyleri, ormanları yakmışlar, insanlara yaşama hakkı tanımamışlardır. Sibiryaya sürülmek, çoğunluğu Müslüman olan halkın din değiştirmeye zorlanması seçeneklerini ölümle bir tuttukları için Osmanlı Devleti'ne sığınmayı tek kurtuluş yolu olarak görmüşlerdir. Bu şekilde yaşamak için yola çıkışın sonu da çoğunlukla ölümle sonuçlanmış, sayısız insan bu süreçte hayatını kaybetmiştir. Anavatanları olan Kuzey Kafkasya'dan atılan halkların sayısı ile ilgili çok farklı bilgiler olsa da 1860'lı yıllarda sürgün edilenlerin bir buçuk milyondan daha az olmadığı anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkas halklarını tüm seçeneklerde ölüme gönderdiğinden ve sistematik biçimde bir halkı ve kültürünü yok etmek için tüm yöntemleri kullandığından Rusya'nın bu girişimi soykırımdır. Ruslar sadece Kuzey Kafkasyalıları değil onların bir parçası olan atlarını bile yok etmekten çekinmemişlerdir.

⁴⁸ Ahmet İcduygu vd., *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*, Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2014, s.313.

Osmanlı Devleti'ne sığınan Kuzey Kafkasyalılar'a iâşe ve barınma yardımı yapılmış Anadolu, Rumeli, Şam, Halep, Musul vb. vilayetlere iskân edilmişlerdir. İskân sürecinde göçlerin yoğunluğuna bağlı olarak çeşitli problemlerle karşılaşmış, bazen muhacirler yerleşim ve iklim koşulları açısından elverişli olmayan bölgelere yerleştirildiklerinden çeşitli hastalıklarla ve zorluklarla mücadele etmişlerdir. Devletin Çerkesler'i savaşçı özelliklerinden yararlanmak üzere sorunlu bölgelere denge unsuru olarak yerleştirdiği görülmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilince Rumeli'ye yerleştirilmiş olan Çerkesler yeni bir göç dalgasıyla Anadolu'ya gelmişlerdir.

Kuzey Kafkas halkları Osmanlı Devleti'nde ve ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde pek çok yararlılıklar göstermişler, 93 Harbi'ne ve I. Dünya Savaşı'na büyük sayılarla iştirak etmişler, Milli Mücadele yıllarında ülke savunmasında yer almışlardır.⁴⁹ Kuzey Kafkasya sürgünleri ve onların çocukları Osmanlı Devleti'nin özellikle son altmış yılında ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik yaşamında önemli görevler üstlenmişlerdir. Birinci Meşrutiyetin ilanından (1876) sonra aralarından en az dört Sadrazam; Ahmet Hamdi Paşa, Hayreddin Paşa, Mahmut Şevket Paşa, Salih Hulusi Paşa, iki Başbakan; Hüseyin Rauf Orbay ve Recep Peker ile çok sayıda ünlü asker, politikacı, devlet adamı, yönetici ve sanatçı yetişmiştir.⁵⁰

Osmanlı topraklarında yaşayan Çerkesler, sürgün sonrasında "Çerkes" ismini kullanarak bazı oluşumlara da imza atmışlardır. 1908 yılında kurulan "Çerkes İttihâd ve Teâvün Cemiyeti" ile başlayan kültürel kimliğin⁵¹ korunmasına yönelik girişimler "Çerkes Teavün Mektebi", "Çerkes Kadınları Teâvün Cemiyeti" ve "Çerkes Numune Mektebi" ile devam etmiştir. Yine Osmanlı döneminde kurulan ve "Kafkasyalılık" a atıf yapan yapılara da izin verilmiştir. Bunlara "Şimali Kafkas Cemiyeti" ve "Kafkas Teali Cemiyeti" gibi oluşunlar örnek olarak verilebilir. Cumhuriyet'e geçişle birlikte, Osmanlı döneminden kalan -diğer etnik örgütlenmelerde olduğu gibi- Çerkesler'e ait olup halen ayakta durabilen sivil örgütlerin faaliyetlerine son verilmiştir.⁵²

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Osmanlı topraklarında yaşamakta olan Çerkesler, kurulan yeni ülkelerin siyasi yapılanması içinde yer almışlardır. Türkiye'nin dışında Ortadoğu ülkelerinde Suriye⁵³, Ürdün, Irak vb. pek çok ülke

⁴⁹ Hakan Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)" *Belgi*, Sayı: 14, Yaz 2017/II, s.590.

⁵⁰ Düzenli, *a.g.t.*, s.111-112.

⁵¹ "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde Osmanlı Birliği'nin (Pax-Ottomana) önemli bir müttefiki ve uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkan Çerkesler'in, kendilerini kültür-kimlik ekseninde ifade etmeye ve bunun için kapsamlı bir tarih yazımına başvurdukları görülmektedir. Bu tarih anlayışının ise ulusal-ümmetçi bir çizgide olduğu görülmektedir. Bu özelliğiyle Çerkes tarih yazımını Tanzimat Dönemi Osmanlı tarih yazımı, Çerkes tarih anlayışını da Osmanlı-İslam tarih anlayışı çerçevesinde değerlendirmek isabetli bir yaklaşım olacaktır. Osmanlı Çerkesler'i kendileri hakkındaki önyargılı düşünce ve yaklaşımları tashih ederek, medeni bir geçmişe sahip olduklarını ortaya koymak istemişlerdir. Bu 'medeni' ve 'mükemmel' Çerkes tarihinin yazımında ise Osmanlı siyasal iktidarının olanaklarından ve Osmanlı yazarlarının yardımlarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla, yazılmak istenen tarih yapıtı, Osmanlı resmi ideolojisi ile Osmanlı tarih yazımı ve tarih anlayışıyla uyumlu bir nitelikte olacaktır. Bunların yanında böyle bir tarihin yazılması Çerkes elitinin harekete geçirilmesi açısından da bir fırsat olarak görülmüştür. Bu da Türkiye'deki Çerkes diasporasının ulusal uyanışına zemin ve ortam hazırlamıştır.", Bkz., Mustafa Oral, "Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir 'Çerkes Tarihi' Yazılması Girişimi", *ÇTTAD*, C: VII, Sayı: 16-17, Bahar- Güz 2008, s.80.

⁵² Metin Uçar, "Diaspora Olmak Ya Da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi", *Akademik Hassasiyetler*, C: VIII, Sayı: 15, 2021, s.299-300.

⁵³ "Bugün sayıları yaklaşık 15 bin kişiyi bulan Suriye Çerkesi, çatışma ortamından kaçarak Suriye'yi terk etmiş ve tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi vatansız kalmışlardır. Şu an Suriye'ye geri dönememektedirler zira dönemeleri durumunda rejim ve muhalif güçlerce ülkelerini terk

sınırları içinde varlık göstermişlerdir. Osmanlı'nın sona ermesinin ardından İngiliz himayesine girmiş olan Irak'ta Çerkesler'in kaderi de Iraklılar'ın kaderiyle birlikte yaşanmaya başlanmıştır denilebilir. Çerkesler'in sürgün sırasında Iraklı yerli halk⁵⁴ tarafından kabulü Arap konukseverliğinin ve İslâm kardeşliğinin doğal sonucu olarak görülmüşse de özellikle Kafkasya coğrafyasından çok farklı koşullara sahip olan Ortadoğu çöllerinde Çerkesler büyük zorluklara katlanmışlardır.

Günümüzde Irak'ta yaşayan Kuzey Kafkasyalılar'ın durumuyla ilgili sağlıklı bilgilerin az oluşu, Çerkesler'in buradaki varlığının zaman zaman tehditlere maruz kaldığını göstermektedir. En başta nüfus bilgileri hakkında sağlıklı verilerin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Gerek etnik gerekse mezhep çeşitliliği içinde baskın unsurlar arasında; Türkmen, Arap, Kürt, Şii vb. eridikleri, dillerini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Özellikle 1990'lardan itibaren Irak'ın Amerikan işgaliyle beraber başlayan süreçte, savaşın iç savaşa dönüşmesiyle beraber bitmeyen kaos, Irak'ta az sayıda oldukları tahmin edilen Kuzey Kafkasyalı Çerkes, Dağıstanlı ve Çeçenler için büyük zorlukları beraberinde getirmiştir. Son dönemlerde Irak'ta normalleşme arayışlarına bağlı olarak yeni yapılanma içinde Çerkesler'in kimliklerinin korunmasına yönelik çabalara rastlanmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden az sayıda Kuzey Kafkasyalı, ulusal kimliklerinin, dillerinin, geleneklerinin yaşatılması ve geleceğe taşınması çabasıyla "el Tadamon" Derneğini kurarak varlıklarını korumaya çalışmaktadırlar. 2005 yılında hazırlanan Irak Anayasasına göre ülkede bütün vatandaşların eşit olduğu ve azınlık haklarına gerek duyulmadığı deklere edilmişse de pratikte Kuzey Kafkasyalılar'ın ayrımcılığa maruz kaldıkları düşünülmektedir. Diğer asimile edilmiş tüm unsurlarla birlikte Irak Çerkesleri'nin de kimliklerini koruma, kültürel varlıklarını, en başta dillerini geleceğe aktarma haklarının sağlanmasının, Irak'ın demokratikleşmesine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akbulat, Emir Fatih, "Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış", *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: II, Sayı: 2, 2018, ss.1-17.

Aksoy, Elbruz, *Benim Adım 1864*, İletişim Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2018.

Alççek, Pınar, "Kafkas Üçlemesinde 1864 Çerkez Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: XII, Sayı: 65, Ağustos 2019.

Altın, Hakan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)" *Belgi*, Sayı: 14, Yaz 2017/II, ss. 580-591.

eden hainler olarak nitelendirileceklerdir. Anavatanları Kafkasya'ya dönüşleri ise Federal Rus makamları tarafından engellenmektedir. Bu sebeplerden dolayı başta Türkiye olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine göç etmişlerdir ve öncelikle barınma olmak üzere işsizlik ve diğer sorunlarla mücadele etmektedirler.", Bkz., Emir Fatih Akbulat, "Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış", *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: II, Sayı: 2, 2018, s.13.

⁵⁴ Çerkesler'e sadece halkın değil devlet görevlilerinin, askerlerin de maddi yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin 1860 yılında Çerkes ve Nogay muhacirlerine yardım olmak üzere Hicaz ve Irak Ordularına mensup ümera ve zabitanın vermiş oldukları paranın poliçesinin gönderildiği belirtilmiştir, Bkz., BOA, A.MKT.NZD-327-25.

Journal of Social Sciences and Humanities:

Aslan, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslar Arası Suçlar ve Tarih*, Sayı: 1, Yaz 2006, ss. 103-153.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958. Bifulchi, Giuliano, "The Fate of the Circassian Community in Iraq between the Struggle for Survival and Formal Recognition", *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, C: XXIV, Sayı: 2, Şubat 2019, ss. 83-87.

Çatalkılıç, Didem, *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı Mozdok Hattı (1552-1832)*, Köyusiyah Yayıncılık, Ankara 2021.

Chatty, Dawn, "Guests and Hosts Arab Hospitality Underpins a Humane Approach to Asylum Policy", *Caroreview*, Sayı: 9, 2013, ss.76-85.

Chatty, Dawn, "The Duty to be Generous (Karam): Alternatives to Rights-based Asylum in the Middle East", *Journal of the British Academy*, Sayı: 5, 2017, ss.177-199.

Doğan, Ayşenur, *Çerkes Sürgünü ve Osmanlı Basınına Yansımaları (1863-1865)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019.

Doğanay, Gülmelek, "Hatıralarla Kurulan Bir Toplumsal Kimlik: 21 Mayıs 1864 Sürgünü ve Türkiyeli Çerkesler", *Turkish Studies*, C: X, Yaz 2015, ss. 361-380.

Düzenli, Tuncay, *Adapazarı ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı Ve Uyum Problemleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

El'chinova, G. I. – Makaov, A. H. vd., "Marriage and Migratory Characteristic of Circassians (Late 20th Century)", *Russian Journal of Genetics*, C: LII, Sayı: 3, 2016, ss.339-341.

Ersoy, Hayri – Kamacı, Aysun, *Çerkes Tarihi*, İstanbul 1992.

Irak Çerkesleri (Çeçenler, Dağıstanlılar, Adigeler), Orsam Rapor No: 134, Kasım 2012.

İbrahim, Abdülazim, *Mukayeseli Hukukta Azınlık Hakları/2005 Irak Anayasası Örneği*, Adalet yayınevi, Ankara, 2022.

İçduygu, Ahmet vd., *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*, Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi, İstanbul 2014.

Kafı, Kadircan, *Şimali Kafkasya*, İstanbul 1942.

Kanat, Sedat, *Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.

Kaya, Ayhan, *Türkiye'de Çerkesler Diasporada Geleneğin Yeniden İcadı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.

Koç, Nurgün, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Kuzey Kafkasya'da Ortaya Çıkan Siyasi Gelişmeler ve Türkiye", *Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C: XIV, Sayı: 27, Kış 2019, ss.111-137.

Journal of Social Sciences and Humanities:

Lalani, Mumtaz, “Still Targeted: Continued Persecution of Iraq’s Minorities”, *Report*, Minority Rights Group International 2010.

Oral, Mustafa, “Sultan II. Abdülhamit Döneminde Bir ‘Çerkes Tarihi’ Yazılması Girişimi”, *ÇTTAD*, C: VII, Sayı: 16-17, Bahar-Güz 2008, ss.71-88.

Orat, A. Jülide – Arslan, Nebahat Oran, “Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar & Ircıca, İstanbul 2014, ss.485-513.

Orat, A. Jülide - Tanrıverdi, Mustafa, “Kafkaslardan Kars’a Hüzünlü Yolculuk”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar & Ircıca, İstanbul 2014, ss.219-243.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 121, İstanbul 2012.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, T.C. Barbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 122, İstanbul 2012.

Özgen, Nurettin, “Demographic Development and Some Cultural Characteristics of Anatolian Circassians”, <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/44063339/Ozgen-Chapter-with-cover-page-v2.pdf?Expires>, Erişim Tarihi: 27.12.2021.

Polat, Habibe, *Osmanlı Devleti’nin Halep ve Civarna Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 2019.

Resulzade, Mehmet Emin, *İnsanlara Hürriyet Kafkasya’nın Özgürlüğü Yolunda*, Derleyenler: Ali Asker- Hümeysra Sümeyye Kahraman- Mübariz Göyüşlü, Haz. Şafıga Babayeva, Nestor Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2021.

Saydam, Abdullah, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya”, *1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edi. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar & Ircıca, İstanbul 2014, ss.71-115.

Sevdeen, Bayar Mustafa – Schmidinger, Thomas, *Beyond ISIS: History and Future of Religious Minorities in Iraq*, Transnational Press, London 2019.

Şahin, Cemile, “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya- Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: V, Sayı: 8, 2016, ss. 2782-2816.

Turğut, Reyhan, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.NZD-327-25.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT-1325-23.

Uçar, Metin, “Diaspora Olmak Ya Da Olmamak: Çerkesler İçin Hayati Bir Meselenin Analizi”, *Akademik Hassasiyetler*, C: VIII, Sayı: 15, 2021, ss.289-314.

Warda, William K. - al-Maffraji, Hamed S.A. vd., *Respond Working Papers Global Migration: Consequences and Responses, Iraq – Country Report Legal & Policy Framework of Migration Governance*, 06 May 2018.

World Directory of Minorities, Edited by Minority Rights Group, First published, London 1997.